

Véletlencsapda¹

„Péntek délben, 1714. július 20-án, Peru legszebb hídja leszakadt, s öten, akik éppen átmenőben voltak, a mélységbe zuhantak”² – kezdi regényét Thornton Wilder. „Talán véletlen”, vagy „Talán isteni rendelés” – veti fel fejezetcímeivel, és a tettek, indítékok és jellemek ösvényeibe vezet. Tévelygünk a gondviselés kifürkészhetetlen útjain, s felgazdagodva az olvasottak tapasztalatán talán árnyaltabban látunk, de továbbra is homályosan. Csak az a bizonyos e fikcióban, hogy Juniper atyát, aki a kerettörténet szerint felgöngyölíti az öt szerencsétlenül járt élettörténetét, eretnakség vádjával megégetik.

Beke Lászlónak csak a *Véletlen mint művészet* című esszéjével akartam foglalkozni, és hozzá hasonlóan én sem kívántam feltárni a véletlen minden kanyargó útját. „A véletlen és a szükségszerűség filozófiai interpretációit nem célozom áttekinteni” – írta.³ Csak arra voltam kíváncsi, miért érdekelte őt katolikus művészettörténészként a véletlen, hogyan gondolkodott róla. Beke László rendszeresen foglalkozott a véletlen kérdéseivel: 1972. november 20-tól *Véletlennaplót* vezetett,⁴ és írt néhány tanulmányt is.⁵ Noha valójában csak a hétköznapi logikáját kibillentő és a művészeti véletlenekkel foglalkozott, zárójeles megjegyzéseivel: Carl Jung, Wolfgang Pauli, Jacques Monod, Arthur Koestler⁶ lépre csalt engem. Vagyis, ha érdekel, hogy miféle véletlenfogalom működött tudata hátterében, hivatkozásai nyomába kell erednem, és tovább.

Számok, számok, számok

Képletek, függvények, egyenletek, statisztikai és valószínűségszámítások mindenütt, és számok – minél nagyobbak, annál jobb. Bármilyen legyen is a véletlen, és akár hisszük, hogy van, akár nem, számolni lehet vele, sőt.⁷ Legyen a véletlen az az esemény, amely nem megjósolható, kiszámítható, előrelátható – eltekintve ezúttal attól, hogy elvileg nem, vagy pedig azért nem, mert sohasem lehetünk annyi adat és olyan számoló-/számítóképesség birtokában, amennyiből kikövetkeztethető (kiszámítható) volna. Vagy pedig a véletlen lehet az egymástól független rendszerek találkozása is.

Az átlagbölcész nem látja a különbséget az 1970-es évek és a 2020-as (de hozzátehetjük: az 1920-as) évek részecskefizikája között, s a genetikai (evolúciós) tudományok legújabb fejleményeiről is annyit tud, hogy a szerzett tulajdonságok öröklődését – szemben az 1970-es évekkel – ma már nem vetik el kategorikusan. S persze azt, hogy ma mindent sokkal részletesebben és nagyságrendekkel pontosabban tudnak, lényegesen több és megbízhatóbb apparátus segítségével; sokkal több elemi részecskét és sötét energiatömeget ismernek; minden gyorsabb, nagyobb és több.⁸ Mégis azért írok erről egy-két bekezdést, mert Bekét, ahogy a számára egyik legfontosabb művészt, Erdély Miklóst is, lenyűgözte az új tudományosság. Szerencsénkre a

1 Beke László véletlencsapdának nevezi a koincidenciák tudatos előidézését. BEKE 1994b. 150. Ez azonban címválasztásomhoz nem lett volna elég. Arról van inkább szó, hogy a véletlen csapdába ejtése helyett a véletlen ejtett engem csapdába.

2 WILDER 1929. A könyv 1970 és 1977 között öt kiadást ért meg: Európa, Helikon, Kritérium, Madách, Európa.

3 BEKE 1994b. 148.

4 BEKE 1994c; BEKE 1985 és BEKE 1994a. 240–248; BEKE 1994b. 148.

5 BEKE 1994b; BEKE 1977a és BEKE 1994a. 139–146; BEKE 1980 és BEKE

1994a. 39–48.

6 BEKE 1994b. 148, és két oldallal később apró betűvel: „Május 21-én hívta fel egy barátom a figyelmemet Arthur Koestler *The Mysterious Power of Chance* című cikkére [...], [...] könyvére, a *The Roots of Coincidence*-t elolvastam.” Uo. 150.

7 LOVÁSZ 2000; BÓDIS 2022.

8 Az utolsó huszonnégy év fizikai Nobel-díjasait tekintve jellemzően (50%-ban) a szubatomi részecskeutalásokat értékelik manapság a legmagasabbra. Ld. a két legutóbbit: URL <https://ng.24.hu/>

korszak tudományosságát (tudományos ismeretterjesztését) Erdély munkásságán keresztül Hornyik Sándor feldolgozta.⁹

A matematika nem ismeri a véletlent,¹⁰ mégis sztochasztikus és kaotikus fizikai folyamatok kiszámításától kezdve társadalmi mozgások előrejelzéséig sok mindenhez szolgáltat apparátust. Ellenben a modern fizika – amely voltaképpen filozófiánk egyik pillére, és (itt nem részletezhető bonyolult áttételeken keresztül) mai életünk egyik meghatározója – a véletlennel dolgozik: egy elemi részecske „viselkedését” nem tudja meghatározni,¹¹ de tud velük operálni. „[...] az atomok nem *dolgoz*. Az atomok héjait alkotó elektronok többé nem a klasszikus fizikai értelemben vett tárgyak, amelyek helyzete, sebessége, energiája vagy mérete egyértelműen meghatározható. Ha az atomok szintjére ereszkedünk, időben és térben valóságos világunk megszűnik létezni, és az elméleti fizika matematikai szimbólumai már nem tényeket, csak valószínűségeket jelentenek.”¹² Nehéz elfogadni, hogy ok-okozati törvényszerűségek helyett csak valószínűségek vannak. Ekkor viszont véletlenek sincsenek... Az mégis igen érdekes, hogy épp a 19. században, a pozitivisták tudomány és determinisztikus törvényszerűségek megállapításának aranykorában alkotta meg Charles Darwin az evolúciónak azt az elméletét, amely szerint az élőlények evolúciójában az alkalmazkodás, a természetes szelekció, a létért való küzdelem mellett épp a *véletlen* (mutáció) játssza a főszerepet. Beke a tudomásom szerint lényegében ma is elfogadott elmélet hetvenes évekbeli egyik szószólóját, a Nobel-díjas genetikus, Jacques Monod-t említette.¹³

A valószínűségszámítást és a statisztikát azonban nemcsak az időjárás-előrejelzésben, az atommaghasadás, a földrengés és a csillagködök kutatásában használják, hanem az emberi viselkedés kiszámítására is. Közismert népesedéspolitikai, szociológiai, közgazdaságtani stb. alkalmazása, sőt használják politikai választások előrejelzésére is. Vásárlási, webböngészési és telefonálási szokásainkat – legalábbis ami számszerűsíthető belőle – a „Big Brother” (Data) már jól ismer(het)i; a Föld különböző diktatúráiban, illetve demokráciáiban

eltérő intenzitással és alapossággal használják ki. Nagy valószínűséggel (80–95%) kiszámíthatják, telefonunkkal mikor merre járunk.¹⁴

Beke tanulmányában és *Véletlennaplóiban* a véletlenek közül a koincideneciáknak szenteli figyelmét, erre a szintre – hihetnénk – valószínűleg nem ér el a valószínűségi számítás. *Koincideneciák és egyéb kis valószínűségű események* című tanulmányában Laczkovich Miklós azonban a valószínűségi számítás eszközeivel mintha kiábrándítana bennünket: Luiz W. Alvarez példáját ismertetve bebizonyítja, hogy egy koincidencia, amelynek valószínűsége az egyén életére vetítve 3×10^{-5} , „valójában” nem ritka: „Igen ám, de az Egyesült Államokban kb. 10^8 felnőtt él. Ha mindegyikkkel 3×10^{-5} valószínűséggel következik be egy esemény egy év alatt, akkor ez azt jelenti, hogy csak az Egyesült Államokban évente kb. 3000 ilyen esemény kell, hogy bekövetkezzen; azaz átlagban *naponta* 10^{-1} – érvel.¹⁵ Ez minden bizonnyal így van, és az is, hogy ami számunkra életbevágó koincidencia lehet, az másokat unat.

De vajon ez a lényeges a művészek, filozófusok és a művészettörténész számára? Mintha a valószínűségi számítás képességeit túlértékelnék, amikor olyasmit akarnak megragadni, amit – egyelőre – nem lehet. X és Y talán nem véletlenül találkozott (nagy volt az esélye), arról azonban hallgatnak a nagy számok, hogy az a váratlannak érzett találkozás végzetes volt-e, vagy nem. Megjósolható ugyan, mikor telefonálunk, e-mailezünk, és mikor hova megyünk, de azt, hogy ott akkor elragadtattak vagyunk-e, vagy sem; mit érzünk, gondolunk, mondunk, írunk; vagy mi célból teszünk ezt vagy azt, és az esetleg mire vezet, az nem.

Úgy tűnik tehát, mintha a véletlennek egy másik fogalmával dolgoznánk, ahol nem elég a valószínűségek skálája. Mintha a hétköznapi és a művészet, az ember, a pszichéje és a sorsa (szerencséje és balszerencséje) más megközelítést igényelne. Bekét is a véletlen misztikus oldala érdekelte (bár nem nevezte így), még ha olykor némi tudományos protokollt is követett: szisztematikusság, rendszerezés, hivatkozás. *Véletlennaplójában* 1973-ban a koincideneciákat „szépség” szerint pontozta: „abszolút szép véletlen” 100 pont. Pontszámait a vélet-

tudomany/2023/10/03/fizikai-nobel-dij-2023/ (letöltve 2024. 02. 05.); URL <https://ng.z4.hu/tudomany/2022/10/05/harom-tudos-kapta-a-2022-es-fizikai-nobel-dijat/> (letöltve 2024. 02. 05.).

9 HORNYIK 2008, különösen: 103–133.

10 LAMPÉ 2019: 136.

11 Ld. a Heisenberg-féle határozatlansági elvet, miszerint egy elektron helyzetét és lendületét egyszerre nem lehet pontosan

meghatározni.

12 WERNER HEISENBERG: *A rész és az egész* (1969). Idézi: KOESTLER 2002: 326.

13 MONOD 1970. Egykori magyarul olvasható recenziói: MARE 1971; VEKERDI 1973.

14 BARABÁSI 2016.

15 LACZKOVICH 1998: 7.

lenség mértéke, a szerencsés kimenetel és a bizonyíthatóság alakítja szellemesen.¹⁶ Laczkovich is alkotott értékskálát, amelyet a „figyelemre méltóság” alapján rendelt a valószínűséghez: „Megállapodhatnánk, hogy egy eseményt »különösnek« nevezünk, ha a valószínűsége kb. $1/1000=10^{-3}$, »meglepőnek«, ha a valószínűsége 10^{-4} , »rendkívül meglepőnek«, ha 10^{-5} , »hihetetlennek«, ha 10^{-6} , és »lehetetlennek, csodával határosnak«, ha a valószínűsége 10^{-7} .” „Annak a valószínűsége, hogy telitalálatunk van az ötös lottón, $1/43949268 \approx 2,2 \cdot 10^{-8}$ – teszi hozzá.”¹⁷

Hamvas Béla *Karnevál* című regényében egy lendülettel figurázza ki a tudomány 20. századra jellemző vallásos tisztelgetését és a Heisenberg-féle határozatlansági elv vulgarizálását, amikor a gyilkossági nyomozást végző Tóbiás felügyelő előadja „filozófiáját”: „Minél nagyobb valamely állításban a valószínűtlenségi mozzanat, a dolog számukra annál hihetőbb, és minél kisebb, annál hihetlenebb. [...] Szóval minél valószínűtlenebb valami, számunkra annál hihetőbb, minél valószínűbb, annál hihetlenebb. Ez, kérem, a mi életünk és gondolkodásunk alaptörvénye. Egymásnak csak azt hisszük el, amiben a valószínűtlenségnek legalább árnyalatát fel tudjuk fedezni [...] Ez az emberi gondolkodás alaptörvénye. A logikai axiómatika legelső pontja. Számunkra csak az hihető el, amelyben a valószínűtlenségnek bármely kevés, de észrevehető mozzanata megnyilatkozik. Minél valószínűtlenebb valami, annál hihetőbb. A teljes valószínűtlenség az, amit mi valósnak nevezünk.”¹⁸

Akazualitás, szinkronicitás, szerialitás

Arthur Koestler Beke által említett, *The Roots of Coincidence* című könyvében egy egész fejezetet szentelt annak, hogy bizonyos incidenciákat miként igyekeztek parapszichológiai módszerekkel magyarázni és igazolni.¹⁹ Mindazonáltal a „normális” pszichés jelenségek-

ben is érdekes a „véletlen”, illetve megfejtése, hiszen Freud óta nem a véletlennek tulajdonítunk olyan lelki jelenségeket, mint az elszólás, hibázás, tévedés, felejtés, tárgyak elejtése, megbotlás stb., nem is beszélve az álmokról, amiről Beke is szót ejt. Beke Jung és Pauli említésével, akik „megállapítják, hogy az általunk ismert oksági törvényszerűségek mellett (vagy velük összefüggésben) egyenrangú akauzális összefüggések is léteznek”,²⁰ ismét csak Koestler könyvéhez vezetett, aki a „Szerialitás és szinkronicitás” című fejezetében ugyan nem sok hitelt adott Jung és Pauli misztikus elméletének, mégis ismertette: „Jung tanulmányának sarokpontja a »szinkronicitás«, amelyet két jelentőségűteljes, de okozati összefüggés nélküli esemény szimultán jelentkezéseként, illetve két vagy több, okozati összefüggés nélküli, de azonos vagy hasonló jelentésű esemény egybeeséseként definiál, hozzátéve, hogy ez az azonos vagy hasonló jelentés a magyarázatban az okozatisággal egyenértékű. Ez csaknem szó szerinti megismétlése Kammerer szerialitásdefiníciójának: azonos vagy hasonló események időbeni vagy térbeli megismétlődése – olyan eseményeké, amelyek – amennyire ebben bizonyosak lehetünk – nem azonos kiváltó okok érvényesülésének következményei.”²¹

Bár Beke az akauzális összefüggések (véletlenek) közt kevésbé a szinkronicitásnak, mint inkább a koincideneciáknak tulajdonított fontos szerepet, „el kell választanom az esetlegest, az akcideneciát a koincideneciától – számomra az utóbbi az érdekes”²² – jelentette ki, ugyanakkor a szerialis művészetekkel a véletlenektől függetlenül is foglalkozott.²³ A *Véletlen mint művészet* című esszéjében a véletlenek alábbi típusait különböztette meg: „találkozások, elveszett tárgyak megtalálása, véletlen telefonkapcsolások, megmenekülések, váratlan problémamegoldások, olvasmányélmény és valóság egybeesése, véletlenláncolatok stb.”²⁴ Ezt kiegészítik a *Véletlennapló* „Elméleti alapvetések” című fejezetében található következő típusok: váratlan nyereségek, különös térbeli-időbeli egyezések, emberi sorsok jobbra fordulása.²⁵

16 BEKE 1994C. 33.

17 LACZKOVICH 1998. 6.

18 HAMVAS 1985. I. 222.

19 KOESTLER 2002. 277–324. (Angolul: KOESTLER 1972 – Beke 1976 előtt még csak így olvashatta.) A telepátia, pszichokinézis, távolbalátás, Poltergeist-folklor kérdéseivel foglalkozik. Újabban: LAIK 2019.

20 BEKE 1994b. 148.

21 KOESTLER 2002. 382. Koestler egyébként Pauli fizikusi teljesítményét nagyra értékeli. Uo. 339.

22 BEKE 1994b. 148.

23 BEKE 1980 és BEKE 1994a. 39–48; BEKE 1977b. Ez a fajta érdeklődés inkább a strukturalizmus és szemiotika – Bekének is köszönhető – hetvenes évekbeli magyarországi virágzásával függ össze. Ld. pl. BEKE 1981, újraközölve: BEKE 1994a. 77–84. Itt egyébként megismétli a *Véletlen mint művészet*-ben elbeszélte koncideneciálményét. Vö. BEKE 1981. 371 (BEKE 1994a. 77) és BEKE 1994b. 150.

24 BEKE 1994b. 149.

25 BEKE 1994C. 32.

Művészet, véletlen, kreativitás

„Agyunk titkos zónáiból
szerezzük a hangokat és képeket.”
(Kontroll Csoport)

Ha a mikro- és a makrovilágban, az elemi részecské-
től az élő szervezetig és az embertömegtől a csillag-
ködökig egyaránt a véletlen (valószínűség) uralkodik
is, vajon hogyan van ez az emberrel? A tudatosság és
ösztönösség közötti széles skálán (érzelme, vágyak,
indulatok) mozgó ember életében vajon milyen véletlen
játsszik szerepet? Míg a „káoszban” létrehozunk egy tör-
vényekkel, infrastruktúrákkal, szabályokkal és rutinokkal
kikövezett kisebb világot, szeretjük azt gondolni, hogy
cselekvéseinket tudatos akaratumk vezérli. Akaratumk
és tudatumk éppúgy szembeszáll tudattalan készteté-
seinkkel, mint a véletlenel. Alkotóként (művészként,
tudósként és köznapi túlélőként) azonban pusztán
szándékokkal, ismeretekkel és készségekkel nem sok-
ra megyünk. A kreatív folyamat során kiismerhetetlen
erők sietnek segítségünkre: megézés, intuíció, isteni
sugallat – vagy egyszerűen csak két ellentétes gond-
latrendszer véletlenszerű összeakadása?²⁶ Általános
elfogadott, hogy a kreativitásban fontos szerepet ját-
szik a véletlen – amikor a fentiekén túl váratlan, furcsa,
nem odaillő tárgyak, események, jelenségek, gondolatok
stb. kerülnek az alkotó látószögébe. Ez új megfigyelésre
serkentheti az alkotót, kikölkentheti gondolkodását
a szokványos kerékvágásból, eltérítheti rutinjától. Ily
módon a kreativitás fejleszhető váratlan történések
előidézésével – generált véletlenekkel –, a tanításban
szokatlan feladatokkal. A kreativitás ezen, hetvenes
évekbeli elméletén alapult Erdély Miklós pedagógiája
is. A véletlen kreativitást felszabadító hatása abban áll-
hat, hogy az alkotót eltéríti a hétköznapi megszokástól,
szabályozástól, unalmas ismétlődésektől; különleges,
meglepő újdonsága ezektől megszabadulást ígér. A vé-
letlen így a determinációk előli szökéspontnak tűnik a
szabadság felé. Másfelől, amikor úgy látszik, mintha vé-
letlenül álltak volna össze a dolgok, véletlenül vezettek
sikerhez az erőfeszítések, akkor a létrehozás akarása, az
alkotó ismeretei, tudása, rutinja stb. már készen álltak.²⁷

Beke a *Véletlen mint művészet* című esszéjében tizen-
három művészt említett, némelyiküket műveivel együtt
(Major János, Francis Picabia, Herman de Vries, Marcel
Duchamp rulettmódszere, Tristan Tzara versei), ném-
lyiküket művei rövid leírásával, ilyenek Ladislav Novak
„alkimázsi”, Daniel Spoerri *eat art* munkái, Erdély Miklós
„önösszeszerelő költeményei”, John Cage anekdotái, Hil-
mar és Renate Liptow alterego-vizsgálata (1975), Jean
Le Gac *story art* munkája, Adriano Altamira *Coinzidenze*
című és Douglas Huebler 1977-es *Variable Piece Nr. 104*
című projektje. Mindazonáltal nem elemzi részletesen
a műveket. Továbbá egyik mottójában még két művész
esetét idézi: „[Apollinaire 1916.] március 17-én délután
négy óraker Berry-au-Bac közelében, egy erdőben, a
Bois des Buttes-ben ázott lövészárokbán ül, a *Mercur*
de France legújabb számát olvassa, amikor egy gránát-
szilánk átfúrja sisakját és koponyáját. Évekkel előbb
De Chirico lefestette, *Ember-céltábla* címmel, a képet
neki is adta; a szem fölött megjelölt egy pontot – ép-
pen ott találja el Apollinaire-t a lövedék. (Réz Pál: *Apol-
linaire világa*. Budapest, 1974. 254. 1.)”²⁸ Továbbá olyan
művészi stílusokra, irányzatokra, illetve módszerekre
utalt, amelyekben a véletlennek kitüntetett szerepe
van: szürrealista automatizmus, tasizmus, narratív
vagy spekulatív-dokumentatív művészeti irányzatok,
dolgozás a *Si Kinggel*.²⁹

Beke magukat a koincidenciákat – amelyeket szorgo-
san gyűjtött³⁰ – művekként gondolta el, mivel struktú-
rájuk „analóg a műalkotásával”. Azon belül is *ready made*-
ként, mivel a valóban megtörtént eseteket „Csak találni
lehet, konstruálni – legalábbis egyelőre – nem” – indokol-
ta.³¹ Iniciatív esszéjében tulajdonképpen összefoglalta
a különböző, véletlent felhasználó modern és kortárs
művészeti stratégiákat: a művészek általában valami-
lyen módon *felhasználják* a véletlent alkotásaikban, vagy
az alkotói folyamat során, céljuk a legtöbb esetben az,
„hogy az esetlegesség a racionalitással azonos rangra,
vagyis a műalkotás rangjára kerüljön”.³² Más esetben a
művészek projektjeikben *kutatják* a koincidenciát, mint
Hilmar és Renate Liptow, valamint Adriano Altamira.³³
Végül akad, mint Douglas Huebler, aki továbbmegy, és
„célja a koidencia tudatos előidézése”.³⁴ Ezt nevezte
Beke „véletlensapdának”, amelynek logikája hasonló,

26 KOESTLER 1998. 23, 85.

27 Uo. 123.

28 BEKE 1994b. 147.

29 Ld. JENSEN 2009.

30 Mások *véletlenül* felfedezett gyűjtését is említésre méltónak ítélte,
így John Cage-ét és Koestlerét, akinek *The Mysterious Power of*

Chance című cikke is ilyen gyűjtemény. BEKE 1994b. 149–150.

31 Uo. 149.

32 Uo. 148. Beke művészetfelfogásában tehát a racionalitás a művészet
szükséges része. Véletlen egyfelől – ráció másfelől.

33 Uo. 149.

34 Uo. 150.

csak épp ellentétes irányú a szerencsejátékok „biztos szisztémáinak” kiszámításával. Míg ez utóbbi „a véletlen mozzanatokot ki akarja küszöbölni, addig a véletlencsapda éppen ezeket szeretné érvényre juttatni”.³⁵ Szerinte tehát a véletlen *megfigyelhető* és *használható*, ugyanolyan természetességgel, mint ahogy egy álmot átélünk: magától értetődőnek tartjuk az álombeli események kapcsolódását, holott tudjuk, hogy ez a kapcsolat nem logikai természetű.³⁶ Mindazonáltal Beke humorát nem lehet nem észrevenni: „A véletlenstratégia létjogosultságára nincs tudományos bizonyíték [vö. a szubatomi részecskék helyzete és sebessége egyszerre nem meghatározható]. Használhatóságára azonban tudok példát mondani.”³⁷

A szóban forgó esszében azonban Beke László kedvenc művészeinek³⁸ is csupán egy-egy munkájára utalt (Duchamp, Erdély), így néhány alkotásukkal a sort kiegészítem.³⁹

Erdély Miklós „véletlenszerűen egymás mellé kerülő tárgyakat »önösszeszerelő költemény«-ként interpretál”.⁴⁰ Beke László ezzel a mondattal utalt Erdély *A költészet mint ön-összeszerelő rendszer* című 1973-as szövegére és „installációjára” (1. kép).⁴¹

Tárgyak, szövegek stb. akár a molekulák az „őslevesben” szabad (véletlenszerű) mozgásuk közepette megkeresik a maguk költői értelemben vett „geometriai helyüket”.

Az emberre hárul a feladat, hogy egyfelől a létrejött költőiséget észrevegye, másfelől fogalmi készletét hozzáadva, belevetítve az amúgyis létrejövő formai-érzéki szépségeket (kavics, táj stb.) költőivé alakítsa.

Ha szobád elég rendetlen, [...] észre kell venned, hogy bizonyos helyeken költői csomópontok jönnek létre, kifejező összefüggések szerveződnek anélkül, hogy ehhez tudatosan hozzájárulnál. [...] A kiállítási teremben ezek a „stószok” könnyebben bevallják költői rendszerüket, mint környezetükbe ágyazva,

1. Erdély Miklós: *A költészet mint ön-összeszerelő rendszer* és *Egyre több fényt a macésznak*, 1973
Installáció Balatonbogláron
Fotó © Maurer Dóra / Erdély Miklós örökösei

*és gyakran intenzívebb, ugyanakkor finomabb tartalommal bírnak, mint a kifejezetten kiállítási célra készült konstrukciók.*⁴²

35 Uo.

36 Uo. 151. A szöveg első részével ellentétben itt Beke ugyan nem utal Jung-ra, a nagy álomfejtőre, mégis a cikk egésze és a korábbi hivatkozás épp a jungi álomfejtést invokálja.

37 Uo. 149.

38 Az 1994-es tanulmánygyűjteményben Joseph Beuys tizenöt, Duchamp harminckilenc, Erdély tizenhat, Szentjóbby Tamás tizenhét helyen szerepel, Beke László *Médium/Elmélet* című kötetében (Budapest, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám–Intermedia, 1997) rajtuk kívül hasonló számú említéssel van jelen még Bódy Gábor (huszonöt), Hajas Tibor (tizenhat) és Maurer Dóra (huszonhárom).

39 Elemzést én sem végzek, mert kitűnő elemzések állnak már rendelkezésre.

40 BEKE 1994b. 148.

41 URL https://artpool.hu/Erdely/mutargy/A_kolteszet.html (letöltve 2024. 02. 05.). Balatonbogláron 1973. augusztus 19. és 25. között ki volt állítva a *Szövegek/Texts* című, Maurer Dóra és Tóth Gábor rendezte kiállításon. Ld. *Törvénytelen avantgárd* 2003. 178. Az installációról készült fotóért köszönet az Erdély Miklós Alapítványnak és Szőke Annamáriának.

42 URL <https://artpool.hu/Erdely/kolteszet.html> (letöltve 2024. 02. 05.).

Erdély ezzel műleírást is nyújt, és a Beke-féle implicit stratégiák közül a véletlent úgy használja, hogy közben gondolkodik róla, míg *A véletlen története*⁴³ és a *Törvény-Véletlen-Möbiusz – Törvényszerűségek* című munkákban⁴⁴ „csupán” kutatja a véletlent:

1. A törvény, mivel szívesen olyan, amilyen, ezért ismétlődik, így magát is megszünteti.
2. Ami van, törvényszerűen olyan, amilyen.
3. A törvény véletlenül olyan, amilyen.
4. A véletlenszerű szívesen olyan, amilyen.
5. Ami törvényszerűen olyan, amilyen, nem szívesen olyan (amilyen):
6. Megváltozik.
7. Tehát: Csak a törvény szívesen olyan, amilyen.
8. A törvény azonos körülmények között ugyanazt az eseményt kényszeríti ki.
9. Ismétlődő esemény nem esemény.
10. Ami van, azt a törvény ismétlődése kényszeríti, ami által megszünteti.
11. Ezért ami van, véletlenül olyan, amilyen.
12. Ezért szívesen olyan, amilyen.
13. Ha a törvény törvényszerűen olyan, amilyen,
14. Akkor a törvény nem szívesen olyan, amilyen:
15. Megváltozik.⁴⁵

A szövegben valóban Möbiusz-szalagot alkotnak a törvény és a véletlen fogalmából létrehozott mondatok, miközben a mellé rendelt képek asszociációs bázisa bonnyolítja, értelmezi a szöveget – és vice versa.

Erdély a *Koestler: A véletlen gyökerei* című festményén ugyancsak használja a véletlent (2. kép).⁴⁶ Kőhalmi Péter idézi Sarkadi Bori és Gázi Zoltán 1984-ben Erdély Miklóssal készített riportját, melyben Erdély Miklós alkotói módszeréről és a véletlen szerepéről beszélt:

Ez a kép, A véletlen gyökerei című kép, amin Schoenhauer, meg a Koestler, meg a Thomas Mann, meg ezek vannak ráfirkálva, ez a gondolkodást akarja tulajdonképpen ábrázolni. [...] Hirtelen valami a másikhoz passzol. Véletlenül, és akkor az ember fölismeri ezáltal, hogy ezek talán összefüggésben vannak. Valami struk-

turális, formai megfelelés van a gondolatok között, vagy affinitás, aminek a feltárása, tudatosítása, észrevételezése tulajdonképpen a gondolkodás folyamata. [...] Egy üres vászon az egy abszolút tiszta gondolat. Az egy valami hosszú folyamatnak a tökéletesen kioltott megoldásaként fogható fel. Valószínűleg, amikor az ember ránéz egy üres fehér felületre, akkor ezt valahogy így is éli át. Úgyhogy rendszerint egy hibával kezdődik ez a folyamat. Ezt a képet úgy indítottam, hogy tudatosan megsértettem a fehér vászonnak a nyugalmi felületét, tehát egy hibát vittem bele, mégpedig úgy, hogy egy világító szpré – ami kifogyott és pótolhatatlan – megpróbáltam, hogy vajon van-e még a szpré-gombot, és valami kevés jött ki belőle. Ez a világító piros látható a képen. Ez nagyon könnyen hatott úgy, mint egy seb a fehér képen, és ezt a sebet kezdem értelmezni.⁴⁷

Noha Erdély mintha a filmben a véletlen kiküszöbölésére törekedne,⁴⁸ a *Kreativitási gyakorlatokban* egyenesen csapdába csalja a véletlent:

Az Aktív-passzív gyakorlatokkal pedig előkerülhetett a véletlen mint az alkotói szándék mechanikus véghezvitele, a tervezés és megvalósítás rutinja alól kibúvó kontaszt: az a váratlan bukkanó, ahol a racionális szándék, ha felfigyel rá, ha nem, bukfcenet hányini kényszerül. Egyfelől. Másfelől pedig, ahogy a zen mondja, a véletlenel megnyílhat annak a lehetősége, hogy önmagukban megnyilvánuljanak a dolgok: a véletlen ellenmozgás, ahol az én háttérbe sodródó feloldódásával, az én és a világ szembenállásának megszűnésével feltáruhatnak önmagukban a körülmények.

A véletlen már az első Aktív-passzív gyakorlatok során, a mozdulatisméltéses feladatokban felbukkant: „Álljunk körbe mozdulatlanul. Mindenki utánozza bal szomszédja mozdulatát. (Abszurd feladat, melynél egy véletlen mozdulat indítja be a folyamatot, s ez a »körkapcsolás« folytán felerősödik.)” Ahogy a véletlen a mozdulatisméltést a rajzolással egybekötő Lánccrajz gyakorlaton is nélkülözhetetlen: „[M]indenki rajzol-

43 ERDÉLY 1991b. 97.

44 1975. vegyestechnika, papír, 15 × 30 × 25 cm. Virág Judit Galéria, 10. *Háború utáni és kortárs művek aukciója* (2022. november) URL https://viragjuditgaleria.hu/hu/termek/torveny-veletlen-mobiusz-torvenyszerusegek-1975-109783/?list_page=artist&artist_id=73209&auction_id=100291 (letöltve 2024. 02. 05.).

45 ERDÉLY 1991. 96.

46 A fotóért köszönet az Erdély Miklós Alapítványnak és Szőke

Annamáriának.

47 KŐHALMI 2022. 175–176. Kőhalmi Péter leirata.

48 „[...] még a véletlenszerű, konnotatív jelentések összességét is át kell látni, lehetőleg mindent bele kell gyúrnia a szerzőnek a filmjébe, tökéletesen uralnia kell azt. [...] A véletlen itt összességében egy átlátható, kézben tartható, kételyeknek semmiképp sem kitett filmnyelvet, montázst beszélő rendező oldaláról határozódik meg.” KŐHALMI 2007.

2. Erdély Miklós: *Koestler: A véletlen gyökerei*, 1984
Vászon, olaj, kréta, grafit, bitumen, spray, zománc-spray, vegyes technika, 145 × 195 cm
Erdély-hagyaték
Fotó © Lugosi Lugo László / Erdély Miklós örökösei

ja azt, amit a szomszédja, így senki sem kezdheti el a munkát, csak véletlenek révén indulhat meg valami másolási tevékenység, ami aztán exponenciálisan fokozódik.⁴⁹

Marcel Duchamp *Trois stoppages étalonjával* – Beke terminológiájában – csapdát állított a véletlennek. „Ha egy méter hosszú, vízszintesen elhelyezkedő cérnaszál egy méter magasból vízszintes felületre esik, és meggörbül, új hossz mérték jön létre⁵⁰ – írta Duchamp, aki ezt az alkotását tartotta legfontosabb művének: „Számomra ez az első tett, amely megszabadított a múlttól.” „[...] a Stoppázs-etalonok – a konzervált véletlenem”,⁵¹ ami pedig „az abszolútumra irányzott lövés, amely [...] megjeleníti és előrevetíti magát az abszolútumot”.⁵² Jindřich Chaloupecký értelmezésében „a mű rendszer és véletlen szembeállítása; a rendszer a véletlen feltétele, amelyet meg kell őrizni, hogy a véletlennek legyen hol előfordulnia. A műalkotás nem csupán a véletlen manifesztációja, jól elrendezett világunkban, és nem is teszi azt kaotikussá. Ott jön létre, ahol a rendszer megnyílik előtte, és a véletlen új rendszert alkot”.⁵³ Ez a gondolat egybeesik Erdély Miklós *Törvény-Véletlen-Möbius* című írásával. Majd így folytatja Chaloupecký: „A szerző helyet kell, hogy készítsen [a véletlen] számára; meg kell választania a rendszert, amelyben a véletlen képes lesz működni.”⁵⁴ És ezt is érdemes összevetnünk Erdély Marly-tézisével.⁵⁵

- A műalkotás helyet készít a befogadóban, amikor üzenetét a befogadó „megérti”.
- A befogadó ilyenkor azt mondja: „szép”, ami szintén üres kijelentés.
- Ilyenkor megjelenik a szabadság érzete, ami semmi más, mint üresség, lyuk a „felismert szükségyszerűség” láncolatában: hely.
- Hely: a még-meg-nem-valósult számára.

Duchamp „véletlen konzervjei» [végső soron] megszentelt helyek, annak a csodának tanúi, amikor a minden predesztináltban meglevő ürbe behatolt a véletlen, az előre nem látható, a szabadság”.⁵⁶ Ami pedig még a vallásokat illeti, a buddhizmus szerint nincs véletlen, a Krisna-hívők úgy tudják, minden előző életünkben véghez vitt cselekvéseink következménye, a muszlimok az elrendelésben hisznek, a katolicizmusban a gondviselés és végzet igazgat bennünket, a zsidók pedig azt állítják, Isten befejezte művét, átadta az embernek a döntést.⁵⁷ A véletlen talán bámulatatos tudatlanságunkban rejlik; a megmagyarázhatatlant és megismerhetetlent a valószínűséggel racionalizáljuk, vagy épp misztikummal ruházzuk fel, és a végzet vagy determinációk elől ködös tájakban keresünk menedéket, a hegytetőről ködtenger felett tekintünk a mélységekbe, mint Caspar David Friedrich *Vándora*, ahogyan nem lehet véletlen, hogy Beke László is éppen ezt a képet választotta a német romantika festészetéhez a *Műalkotások elemzése* című tankönyvébe.

49 KÓHALMI 2022. 170. A feladatok a *Kreativitási gyakorlatok* 2008. 78. 93–98, 115, 119. oldaláról származnak.

50 Duchamp jegyzeteiből idézi CHALUPECKÝ 2002. 114.

51 Idézi: CHALUPECKÝ 2002. 116. Beke ismerte Chaloupeckýt: BEKE 2002. 251. A könyv 1982-ben tizenegy számadat példányban jelent meg, 1990-es kiadását a szerző már nem érte meg. PEČINKOVÁ 2002. 247.

52 Idézi: CHALUPECKÝ 2002. 113; PAZ 1990. 64.

53 CHALUPECKÝ 2002. 116.

54 Uo. 115.

55 ERDÉLY 1991a. 128.

56 CHALUPECKÝ 2002. 117. Duchamp etalonja kapcsán okkal merül fel Szentjóby Tamás *Új mértékegység* (1965) című munkája, ám az *Új mértékegység* Duchamp-mal szemben megkérdőjelezi a mértékegység mint olyan hitelességét. KÚRTI 2016.

57 Ahogy a hittudósok itt fogalmaztak: CSER et al. 2014.

Rövidítések

BARABÁSI 2016

BARABÁSI Albert László: *Villanások. A jövő kiszámítható* [2010]. Ford. KEPES János. Budapest, Libri Kiadó, 2016.

BEKE 1977a

BEKE László: A véletlen egybeesések komikuma – a képzőművészet határterületén. In: *A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*, I. Szerk. ISTVÁNOVITS Márton–KRIZA Ildikó. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1977. 55–60.

BEKE 1977b

BEKE László: Szerialitás a képzőművészetben. In: *Művészet évkönyv '76*. Főszerk. RIDEG Gábor. Budapest, Corvina Kiadó, 1977. 33–35.

BEKE 1980

BEKE László: Ismétlődés és ismétlés a művészetben. In: *Ismétlődés a művészetben*. Szerk. HORVÁTH Iván–VERES András. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 160–176.

BEKE 1981

BEKE László: A szemiotika és az avantgarde művészet. In: *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. GRÁFIK Imre–VOIGT Vilmos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 371–376.

BEKE 1985

BEKE László: Részletek a véletlennaplóból. In: *Makói grafikai művésztelep 1848–1985*. Kiállítási katalógus. Szerk. Kocsis Imre. Makó, József Attila Művelődési Központ, 1985. o. n.

BEKE 1994a

BEKE László: *Művészet/elmélet*. Budapest, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám–Intermedia, 1994. 147–151.

BEKE 1994b

BEKE László: Véletlen mint művészet [1976]. In: BEKE 1994a. 147–151.

BEKE 1994c

BEKE László: Véletlennapló [1973]. In: BEKE 1994a. 31–38.

BEKE 1997

BEKE László: *Médium/elmélet*. Budapest, Balassi–BAE Tartóshullám–Intermedia, 1997.

BEKE 2002

BEKE László: Utószó a magyar kiadáshoz. Duchamp Remade. In: CHALUPECKÝ 2002. 251–253.

BÓDIS 2022

BÓDIS Tamás: „A véletlen olyan, mint a vallás: vagy hiszünk benne, vagy nem” – Mérő Lászlóval beszélgettünk. *Hamu*

és Gyémánt, 2022. 09. 23. URL <https://hamuesgyemant.hu/kultura/mero-laszlo-interju-veletlen-eloadas> (letöltve 2024. 02. 05.)

CHALUPECKÝ 2002

Jindřich CHALUPECKÝ: *A művész sorsa. Duchamp-meditációk*. Ford. BEKE Márton. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

CSER et al. 2014

CSER Zoltán et al.: Isten ott van egy eltévedt golyóban is? *Isten tudja*. 24.hu, 2014. január 24. URL <https://istentudja.24.hu/2014/01/24/isten-ott-van-egy-eltevedt-golyoban-is/>. (letöltve 2024. 02. 05.)

ERDÉLY 1991a

ERDÉLY Miklós: Marly tézisek. In: *Uő: Művészeti írások*. Szerk. PETERNÁK Miklós. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1991. 125–128.

ERDÉLY 1991b

ERDÉLY Miklós: *Második kötet*. Szerk. BEKE László et al. Párizs–Bécs–Budapest, Magyar Műhely Kiadó, 1991.

HAMVAS 1985

HAMVAS Béla: *Karnevál* [1948–1950]. Budapest, Magvető Kiadó, 1985.

HORNYIK 2008

HORNYIK Sándor: *Avantgárd tudomány? A modern természet-tudományos világkép recepciója Gyarmathy Tihamér, Csiky Tibor és Erdély Miklós munkásságában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.

JENSEN 2009

Marc G. JENSEN: John Cage, Chance Operations, and the Chaos Game: Cage and the „I Ching”. *The Musical Times*, 150. 2009. no. 1907. 97–102.

KOESTLER 1972

Arthur KOESTLER: *The Roots of Coincidence*. London, Hutchinson & Co. 1972.

KOESTLER 1998

Arthur KOESTLER: *A teremtés* [1964]. Ford. MAKOVECZ Benjamin. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.

KOESTLER 2002

Arthur KOESTLER: A vak véletlen gyökerei [1972]. Ford. MAKOVECZ Benjamin. In: Arthur KOESTLER: *A dajkabéka esete. A vak véletlen gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002. 271–463.

KÓHALMI 2007

KÓHALMI Péter: Erdély Miklós filmesztétikája montázsának tört tükrében – avagy dialektikus zárójelek. *Apertúra*, 2007. ősz. URL <https://www.apertura.hu/2007/osz/kohalmi-2/> (letöltve 2024. 02. 05.).

KÓHALMI 2022

KÓHALMI Péter: *Erdély*. Budapest, Seleris Project, 2022.

Kreativitási gyakorlatok 2008

Kreativitási gyakorlatok, FAFEJ, INDIGO – Erdély Miklós művészetpedagógiai tevékenysége 1975–1986. Összeállította HORNYIK Sándor–SZŐKE Annamária. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó–2B Alapítvány–Erdély Miklós Alapítvány, 2008.

KÜRTI 2016

KÜRTI Emese: A szocialista realizmus gyöngyszemei. Posztfluxus jelenségek Magyarországon. *Exindex*, 2016. május 25. URL https://exindex.hu/flex/a-szocialista-realizmus-gyongyszemei/#_ftn39b (letöltve 2024. 02. 05.).

LACZKOVICH 1998

LACZKOVICH Miklós: Koincideneciák és egyéb kis valószínűségű események. *Természet Világa*, 129. 1998. 9. sz. Pótfüzet. *Szkeptikus Lapok*, 2. sz. 6–9.

LAIK 2019

LAIK Eszter: Véletlen vagy parajelenség? Beszélgetés Vassy Zoltán fizikus-telepátiakutatóval. In: *Alibi hat hónapra*, 22. *Véletlen*. Főszerk. Alexander BRODY. Budapest, Hamu és Gyémánt Kft., 2019. 94–99.

LAMPÉ 2019

LAMPÉ Ágnes: A véletlenben is van szabály. Beszélgetés Kato-
na Gyulával. In: *Alibi hat hónapra*, 22. *Véletlen*. Főszerk.

Alexander BRODY. Budapest, Hamu és Gyémánt Kft., 2019. 136–140.

LOVÁSZ 2000

LOVÁSZ László: Véletlen és álvéletlen. *Természet Világa*, 131. 2000. II. különszám. 5–7.

MARE 1971

Călina MARE: Jacques Monod és a dialektika. *Korunk*, 30. 1971. 9. sz. 1345–1351.

MONOD 1970

Jacques MONOD: *Le Hasard et la Nécessité*. Paris, Seuil, 1970.

PAZ 1990

Octavio PAZ: *A meztelen jelenés (Marcel Duchamp)*. Ford. SOMLYÓ György. Budapest, Helikon Kiadó, 1990.

PEČINKOVÁ 2002

Pavla PEČINKOVÁ: Utószó a cseh kiadáshoz. In: CHALUPECKÝ 2002. 239–249.

Törvénytelen avantgárd 2003

Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolna-műterme 1970–1973. Szerk. KLANICZAY Júlia–SASVÁRI Edit. Budapest, Artpool–Balassi Kiadó, 2003.

VEKERDI 1973

VEKERDI László: Jacques Monod: Véletlen és szükségszerűség. *Tiszatáj*, 27. 1973. 5. sz. 85–88.

WILDER 1929

Thornton WILDER: *Szent Lajos király hídjá* [1927]. Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső. Budapest, Révai-kiadás, 1929.

Chance Trap

László Beke occupied himself greatly with the question of chance, and from 1972 he kept a *Diary of Chance*. I borrowed the phrase “chance trap” from his 1976 essay, and I began to follow it; I was concerned with what kind of concept of chance Beke was guided by in his dealings with chance, and more specifically with coincidences. To explore this, I turned primarily to the sources referenced in his writing entitled *Chance as Art*. I examined how the term chance was used in the 1970s in everyday life, in the natural sciences (physics, genetics), in the parasciences, in psychology, religion and art; in this period, cause-and-effect, rational, and acausal, mystic relationships were replaced with the numerically expressed world of probability. Ever since probability theory (and other mathematical methods) have been used for predicting almost

every process and happening of the material world at both macro and micro levels, there seems to be increasingly limited space governed by unpredictability, and yet it is this space that presents itself as being far more exciting and immediate, able to garner interest from the arts, religion and the humanities. I then proceeded to examine a few aspects of the interrelations between art, creativity and chance. Finally, from among the artists mentioned by László Beke, I posited as examples a few of their works, of the kind that could have occurred in Beke’s paper. In effect, I carried on his classification with regard to the ways in which the artists resorted to chance. They either simply used or utilised chance while making their works, or they actively looked for it, even going so far as to set their own chance traps.

TÁRGYSZAVAK

véletlen, valószínűség, koincidencia, véletlennapló, szükség-szerűség, Marcel Duchamp, Erdély Miklós, Arthur Koestler

KEYWORDS

chance, probability, coincidence, diary of chance, necessity, Marcel Duchamp, Miklós Erdély, Arthur Koestler

